

Güney Kafkasya'nın Türk-Müslüman Ahalisi XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XIX. Yüzyılın Başlarında (Rusya Arşiv Belgelerine Göre) *

İrade MEMMEDOVA**

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 08.5.2020	Günümüzde Azerbaycan, Gürcüstan ve Ermenistan devletlerini kapsayan Güney Kafkasya'nın XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. Yüzyılın başlarında Türk ve Müslüman nüfusunun araştırılması burada Ermenilere ait hiç bir devlet veya devlet kurumunun olmadığını, Ermenilerin bu topraklara gelme bir halk olduğunu, onların Rusya İmparatorluğu tarafından Türkmençay ve Edirne antlaşmaları gereğince söz konusu bölgelere göç ettirildiğini ortaya koymaktadır. Bu makalede araştırılan konu Rusya arşiv belgelerine binaen araştırılacak ve diğer kaynaklardaki bilgiler ile de mukayise edilecektir. Çalışmanın amacı Rus arşiv belgelerine dayanarak XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı – XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da Türk ve Müslüman nüfusun say, sosyal, dîni vb. yapısını, sosyo-ekonomik hayatı, uğraşlarını göstermek, aynı zamanda bu dönemde Türk ve Müslümanların bu bölgede üstünlük oluşturduklarını, Ermenilerin ise Güney Kafkasya'ya gelme halk olduğunu göstermektir.
Makalenin Kabul Tarihi: 25.6.2020	Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Türk ve Müslüman ahali, Rus arşiv belgeleri, etnik ve dîni yapı, sosyo-ekonomik hayat

Turkish-Muslim Population of the South Caucasus in the Second half of the 18th Century - Early 19th Century (According to the Russian Archive Documents)

ABSTRACT

Today the study of Turkish-Muslim population of the South Caucasus in the second half of the 18th and early 19th centuries, which includes the states of Azerbaijan, Georgia and Armenia, showed that there was no state or state entity in these lands belonging to Armenians, that they are alien people on these lands and relocated to the afore-mentioned territories under these treaties. The topic investigated in this article will be investigated based on the Russian archival documents and will be compared with the data in other sources. The aim of the research was to identify the size, the social and religious composition, socio-economic life and occupation of Turkish - Muslim population in the South Caucasus in the second half of the 18th and early 19th centuries according to the Russian archives, at the same time to prove that the Turks and Muslims dominated in the territories during this period, and that the Armenians are alien people in the South Caucasus.

Keywords: South Caucasus, Turkish-Muslim population, Russian archive documents, ethnic and religious composition, social and economic life.

* Bu makale 27-30 Haziran 2019 tarihinde İNCOS Üsküp'te sunulan sözlü bildirinin makale formatında hazırlanmış, genişletilmiş, yeni arşiv belgeleri eklenmiş halidir.

** Doç.Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü "Genel Tarih" Şubesi "Avrupa Ülkeleri Tarihi" Bölümü Başkanı, irade.mammadli@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-2273-5732, Azerbaycan.

GİRİŞ

XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da gelişen siyasi, iktisadi, kültürel vb. faktörler araştırılan dönemde bölgenin Türk ve Müslüman ahalisini etkilemiştir. Bu nedenle ilk önce XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'daki siyasi olaylara göz atalım.

Güney Kafkasya'nın İpek Yolu üzerindeki coğrafi konumu, verimli toprakları, yeraltı ve yüzey zenginlikleri nedeniyle her zaman komşu ve büyük devletlerin dikkatini çekmiş, komşu devletler tarafından saldırıya uğramıştır. Araştırılan dönemde Güney Kafkasya'da Azerbaycan hanlarının büyük Azerbaycan devleti kurma fikrinin sona ermesi, ayrı ayrı hanlıkların yöneticilerinin sadece kendi hanlığını koruma düşüncesi ve birbirilerine taviz vermemeleri, Kaçarlar Devleti ve Rusya'nın bu yerlere işgal amaçlı yürüyüşleri tabii ki, tüm bunlar Güney Kafkasya'nın demografik ve dini yapısını etkileyen faktörlerdir. Üstelik bu dönemde İngiltere ve Fransa İran'da güçlü olabilmek için mücadele ediyorlardı. Bu amaçla 1800-1801'li yıllarında Fransa, Rusya ile yaklaşarak Hindistan projesi hazırlıyor. Bu proje gereği, Don Kazakları Orta Asya'dan geçerek yukarı Hindistan'a hareket edecek, aynı zamanda 35 bin kişilik Fransız kuvvetleri de Rusya üzerinden, Hazar Denizi'nden, Kuzey İran'dan ve Afganistan'dan geçerek Hindistan'ın kuzeybatı sınırlarından Ruslarla birleşecekti. Hindistan projesine kafayı çok takan Rusya İmparatoru I. Pavel'in öldürülmesi bu kocaman, fakat fantastik projeyi yarım bıraktı. Bu proje karşısında endişe eden İngiltere'nin Kaçarlar Devleti ile anlaşmak amacıyla Malkolm'un yönetiminde özel bir heyetin Tahran'a gönderilmesi de gösteriyor ki, XIX. Yüzyılın başlarında Kafkasya'da politik durum karışık olarak kalmaktaydı. Batı Avrupa devletleri, özellikle de İngiltere ve Fransa Kafkasya'ya göz dikmişti. Bu devletler Kafkasya'daki olayları dikkatle izliyor ve Kaçarlar Devletini Rusya'ya karşı silahlandırmak istiyorlardı. Yeni topraklar işgal etmeye çalışan Rusya Hazar'ı içdenizi yapmayı ve Kafkasya'yı ele geçirmeyi amaç edinmişti. Kafkasya Rusya için güneye doğru yol açmak ve Orta Asya'yı işgal etmek için yeni bir basamaktı (Gurko-Kryagin, 2003: 61; Memmedova, 2011: 19, 26).

4 Ocak 1801 yılında İngiltere ile Kaçarlar Devleti arasında imzalanan siyasi anlaşmanın⁹ gereğince İngiltere'nin Kaçarlar Devleti'ne Güney Kafkasya yönünde hareket özgürlüğü vermesi Azerbaycan hanlıklarının bağımsızlığına zıttı ve aynı zamanda Rusya'nın buradaki çıkarlarıyla çelişiyordu. Rus Çarı I. Aleksandr Kafkasya'yı ele geçirmek için baştan çıkarma, aldatma, korkutma ve direk şiddet uygulama gibi yöntemleri kullanıyordu. Diğer taraftan Gürcistan'ın Rusya himayesini kabullenmesi durumu daha da zorlaştırmıştı. 1802 tarihinde imzalanan Georgiyevsk Antlaşması Rusya'nın işgalci politikasını örtbas etmekten başka bir şey değildi ve asıl amaç Güney Kafkasya'yı tamamen işgal etmektir. Bu dönemde Kaçarlar Devleti, Rusya İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti için Kafkaslar sadece ekonomik değil, aynı zamanda stratejik olarak da önemliydi (Memmedova, 2015: 553, 555).

Eylül 1802 tarihinde yerli yöneticilere nefret eden, Kafkasya'yı Rusya sömürgesi yapmak isteyen general Sisianov Kafkasya'ya Başkumandan olarak atandı. Onun amacı Rusya'nın Güney Kafkasya'da elde ettiği strateji operasyon meydanını genişleterek, sınırları Kür ve Araz Nehirlerine ulaştırmak ve bu vilayete Osmanlı Devleti ve Kaçarlar Devleti'nden olan Hıristiyanları yerleştirmektir. Sisianov Kafkasyalıları ikinci dereceli insanlar olarak görüyor ve onları "gavur halk", "gavur Asyalı", "gavur yararsızlar" adlandırıyordu. Sisianov yerli hükümdarlara elemanları gibi davranıyordu. I. Aleksandr Sisianov'a büyük yetki tanıması ve

⁹ 4 Ocak 1801 tarihinde İngiliz Yüzbaşı Malkolm'un, Kaçarlar Devleti tarafından ise Hacı İbrahim Han'ın imzaladığı siyasi ve ticarî antlaşmaya göre Feteli Şah, İngilizlere Afgan emirinin Hindistan'a saldırması durumunda onunla barışmayacağını vaadetti, buna karşılık Afganistan veya Fransa Devletleri'nden birisi saldırırsa, İngiltere İran'a silâhlı yardımda bulunmayı kabullendi. Ticarî imtiyazlar ise bunlardı: iki ülke vatandaşlarına her iki ülke topraklarında ticaret ve seyahat serbestliği ve güvenliği sağlanması, İngiliz tüccarı ile İngiltere hükümetinin hizmetindeki Hindistan tüccarına İran liman veya şehirlerinde ikamet etme, mesken yapım, alım satım veya kiralama hakkı verilmesi, gümrük ve diğer vergilerden muafiyet tanınması, İngiliz hükümetine borçlu olduğu halde ölen İranlıların borçları tasfiye edilirken İngiltere'ye öncelik tanınması, İran'da oturan İngilizler'in yerli halktan hizmetli istihdam etmesi, bunları suç işlemeleri durumunda ağır olmamak şartıyla cezalandırmaya yetkili kılınması, bazı İngiliz ürünlerinin her türlü vergiden muaf tutulması, bu mâmüllerde müşterilerin ödediği verginin % 1 olarak sabit duruma getirilmesi.

Hazar Donanması da onun üstesine verilmişti (Kavkaskiy kalendar, 1847: 141; Memmedova, 2011: 27; Memmedova, 2015: 555).

XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da meydana gelen siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik durum buranın nüfusunun say, etnik, dînî, sosyal yapısını ciddi şekilde etkiledi. Güney Kafkasya'daki mustakil Azerbaycan hanlıkları, Kartli Kahetiya Çarlığı söz konusu toprakları ele geçirmeye çalışan komşu devletlerin saldırısına maruz kalmış, kendi aralarındaki savaşlar ve komşu devletlerin saldırısı nedeniyle nüfus yerdeğişimine, demografi yapının değişimine neden olmuştur. 1804-1813 yıllar Birinci Rusya – İran savaşında Kaçarlar Devleti'nin yenilmesi sonucu olarak imzalanan 12 Ekim 1813 tarihli Gülistan Antlaşmasına göre Şah hükümeti Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Guba, Derbent, Bakü Hanlıklarını ve hala Rusya Devleti'nin elinde olan Lenkeran Hanlığı'nın bir kısmını, tüm Dağıstan, Gürcistan, Şöregil bölgeleri ve Kafkasya'nın ortasından Hazar Denizi'ne kadar bütün yerlerin Rusya toprağı olduğunu kabul etti (PSZRİ, 1850: 643-644; SMOMPK, 1929: 126; Dogovori..., 1869: 209-210; Yuniör, 2004: 430-431; Memmedova, 2011: 109). XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da Osmanlı Devleti, Rusya İmparatorluğu, Kaçarlar Devleti arasında rekabette Osmanlı ve Kaçarlar hanedanının kuzeyden gelen tehlike karşısında birleşmemesi yüzünden Rusya Türkmençay (1828) ve Edirne Antlaşmaları (1829) ile Güney Kafkasya'nın işgalini sonuçlandırmıştır. 1826 – 1828'li yıllarında Rusya – İran Savaşında Kaçarlar Devleti'nin yenilmesi Rusya'nın Azerbaycan'ın Kuzey topraklarının işgal etmesine, Çar Rusyası tarafından Karabağ, İrevan, Nahçıvan hanlıkları topraklarına Ermenilerin toplu tehcirine, Azerbaycan topraklarında Rus ve Alman meskenlerinin oluşmasına, gelecekte tüm Kafkasya'yı işgal etmesine, Kafkasya'nın, o sırada da Azerbaycan'ın servetlerinin Rusya İmparatorluğu tarafından yağmalanmasına neden oldu.

Günümüzde Azerbaycan, Gürcüstan ve Ermenistan devletlerini kapsayan Güney Kafkasya'nın XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. Yüzyılın başlarında Türk ve Müslüman nüfusunun araştırılması burada Ermenilere ait hiç bir devlet veya devlet kurumunun olmadığını, Ermenilerin bu topraklara gelme bir halk olduğunu, onların Rusya İmparatorluğu tarafından Türkmençay ve Edirne antlaşmaları gereğince söz konusu bölgelere göç ettirildiğini ortaya koymaktadır.

Araştırılan dönemde Güney Kafkasya'daki Türk ve Müslüman ahaliyi yansıtan çok sayıda kaynaklar vardır. Biz Rusya arşiv belgelerine (Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi, Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi vb.) binaen araştırma yaparak bu bilgileri diğer kaynaklardaki bilgiler ile de mukayise ederek sizlere sunmayı tercih ettik.

XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı – XIX. Yüzyılın başlarında, Güney Kafkasya'nın Türk ve Müslüman nüfusu hakkında bilgi içeren Rus arşiv belgeleri çoğu durumda araştırılan dönemde Çarlık Rusyası'nın işgalci yürüşlerine katılan subayların (Butkov (1796;1798), Serebrov (1796), Simonoviç (1796), Tormasov (RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18494), Ahverdov (1804), Drenyakin (RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18474, ç.I), Rtişşev (RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18479), Kosebu (1825) ve diğerleri) hazırladıkları *Güney Kafkasya'nın Tasviri, Dağıstan'ın Kuzey ve Güney Kısmının Kısa Tasviri, Dağıstan'ın Tarihi Etnografik Tasviri, Şirvan'ın Tasviri, Dağıstan, Çar Mülkleri, Guba ve Derbent Mülkleri Hakkında Malumatlar, İlisu Sultanı Mülkleri'nin Tasviri, İran Seferi* hakkında raporlardan oluşmaktadır. Bu belgeler araştırılan dönemde Güney Kafkasya'nın Türk ve Müslüman nüfusu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır, ancak tüm Güney Kafkasya'nın ahali hakkında genel bilgileri yansıtmamaktadır. O dönemin genel manzarasını oluşturmak için Rusya arşivlerindeki belgelerin içermiş olduğu XIX. Yüzyılın ikinci yarısında aynı arşivlerde bulunan veriler ile karşılaştırılacaktır.

XVIII. Yüzyılın II. yarısında Güney Kafkasya'nın Türk ve Müslüman ahali

Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi'ndeki (AVPRİ, f.77, SRP) belgelerde ayrı ayrı Azerbaycan hanlıklarının nüfusuna dair önemli bilgiler vardır. Rus memuru A. Filatov Kızlar kalesinin reisi Ştender'e yazdığı 1773 yılı

15 Aralık tarihli mektubunda Şeki'yi bir İran¹⁰ şehri adlandırmıştır (AVPRİ, f.77, SRP, op.2, d.17, 1767-1774: 283-284).

Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi'ndeki belgeye göre XVIII. Yüzyılın 70'li yıllarında Guba şehrinin nüfus sayısı 7 bin kişi, şehirdeki evlerin sayısı ise 2 bindi (AVPRİ, f.77, SRP, op.7, d.158: 11).

Guba Hanlığı'nın Tasviri'ne göre denilebilir ki, 1796 yılında Guba Hanlığı 8 mahala ayrılmıştı. Samur, Gusar ve Gudyalçay boyunca yerleşen köylerin nüfusu Türkçe konuşan Sünni mezhebine ait Müslümanlardı. Müşkür, Barmak ve Saadin bölgelerinde yaşayan nüfus ise kaynağın bilgisine göre Şii mezhebine aitti. Şabran bölgesinin nüfusu da Türkçe konuşan Şii Müslümanlardı (AVPRİ, f.77, SRP, op.7, d.159: 35-35 arka). Bu bilgiyi diğer arşiv belgesi de tasdiklemektedir. 1796 yılı Rusya İmparatorluğu'nun İran yürüşüne katılan P.G.Butkov'a göre Guba Hanlığı'nın başkenti Guba şehriydi, bütün eyaleti ve şehri naip yönetiyordu, hanlığın 8 mahalı vardı: Guba, Rüstü, Müşkür, Şabran, Saadin, Barmak, H(K)ınalık ve Buduk (Butkov, 1796: 101). Sonuncu iki mahalın dağda yerleştiğini ve Dağıstan adlandığını yazan Butkov, her bir mahalın Guba naipine bağlı özel bir bey tarafından yönetildiğini, Guba mülklerine ait köylerin sayısının 245, buradaki avluların sayısının 6364'a kadar olduğunu, Guba Eyaleti'nde nüfus sayısının genel olarak 23147'ye ulaştığını belirtmektedir. Butkov, Guba Eyaleti'nin ahalisinin Türk denilen dilde konuşan ve Muhammed Şariatı'nın Ömer tarikatına ait yerel Halktan ve sonradan burada meskunlaşan 7 diğer mahalın halkı'ndan oluştuğunu, ama Müskür, Barmak ve Saadin mahallerinin Tat denilen dilde konuştuklarını ve Ali tarikatına ait olduklarını yazmaktadır. Butkov, Buduk ve Hınalık mahallarının Ömer tarikatına ait ve Lezgi diline yakın bir dilde konuştuklarını, Şabran mahalına Muğan Ovası'ndan Guba hanı Fetali Han ve onun babası Hüseyinali Han'ın yönetimi yıllarında gelerek yerleşen ahalinin Ali tarikatına ait olduğunu ve Gubalıları gibi onların da Türk denilen dilde konuştuklarını haber vermektedir. Butkov Derbent şehrine 15 köyün ait olduğunu ve burada Derbent ahalisi ile birlikte 10 binedek erkek nüfusun yaşadığını yazmaktadır (Butkov, 1796: 101-102; Mustafazade, 2005: 367-368). Kaynağın verdiği bilgidен Azerbaycan Türklerinin Guba Hanlığı'nda nüfuzun çoğunluğunu oluşturduğunu anlaşıyor.

Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi'nde Güney Kafkasya'nın Türk ve Müslüman nüfusu ile ilgili önemli belgelerden biri Kafkas grenadyör alayının sekond binbaşısı Fyodor Simonoviç'in 1796 yılında düzenlediği *Güney Dağıstan'ın Tasviridir* (Simonoviç, 1796, ç.I: 14-45). Fyodor Simonoviç coğrafi arazi olarak Güney Dağıstan'a giren mülkler ve bu mülklerin nüfus uğraş alanları hakkında bilgi vermiş, Guba hanına ait 6 köyden oluşan Derbent bölgesinde 265 ev, 15 köyden oluşan Ulus bölgesinde ise 780 evin olduğunu, bu mülkte bulunan Derbent şehrinde Ali ve Sünni mezhebine ait 2090 evin, Hıristiyanlara ait 90 evin¹¹ olmasından bahsetmişti. Aynı belgede Guba bölgesinin 8 mahaldan oluştuğu, Kınalık ve Buduk mahallarına genel olarak Dağıstan denildiği, 18 köyden oluşan Dağıstan mahalında 950 evin, 99 köyden oluşan Guba mahalında 2200 evin ve bu mahala dahil olan Guba şehrinde¹² 400 evin¹³, 31 köyden oluşan Müskür mahalında 470 evin, 67 köyden oluşan Şabran mahalında 1190 kadar evin, 29 mahaldan oluşan Rüstüm mahalında 675 evin, 20 köyden oluşan Saadan mahalında 340 evin, 24 köyden oluşan Barmak mahalında 600 evin olduğu belli oluyor. Onu da belirtmek gerekir ki, Şabran mahalına bağlı Şahseven Muhammed hana ait olan köyler sadece bir köy olarak kaydedilmiştir. Belgeye göre Şahseven Muhammed han Guba hanı Fetali Han'ın rızası ile Ardebil'den ona bağlı olan halkı ile gelerek Şabran ve Müşkür mahallarında

¹⁰ Hanlıklar dönemine ait birçok Rus kaynaklarında Azerbaycan toprakları İran olarak yazılmaktadır. Bunun nedeni Azerbaycanın, burada hanlıkların kurulma sürecinde önceleri Azerbaycan Safeviler Devleti, sonra da Nadir Şah'ın kurduğu Afşarlar devletine dahil olmasıydı. 1773 yılında Şeki bağımsız Azerbaycan hanlıklarından biriydi.

¹¹ P.G.Butkov ise 1796 yılında Derbent şehrinde 2096 İranlı (Azerbaycan Türkleri öngörülüyor) evin ve 93 Ermeni evinin olduğunu yazmaktadır (SPb, filial Arhiva RAN, f.99, op.2, d. 41: 99; Mustafazade, 2005: 365).

¹² Guba hanlığı'nın başkentiydi ve Han'ın ikametgahı burada yerleşirdi.

¹³ Aynı belgenin ikinci kısmında ve Rusya Devlet Kadim Aktlar Arşivi'ndeki kopyasında yaklaşık 600 ev yazılmaktadır (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18474, ç.II: 20; RGADA, f. Yermolovih, d. 317: 19-37)

yerleşmişlerdi ve onlara ait köyler bunlardır: Bayandurlu, Çakmaklı, Hisun, Cağatay, Hacılı, Hırmandı, Gebeli, Ustacalı, Liman, Karadağlı ve diğerleri (Simonoviç, 1796, ç.I: 18-24 arka).

Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi'ndeki belgenin malumatına göre 1796 yılında Guba Eyaleti, Guba, Rustov, Müşkür, Şabran, Saadan, Barmak, Kınalık ve Buduk olmak üzere 8 mahala (bölgeye) ayrılmıştı, Guba Eyaleti'nde genelde 6364 ev bulunuyordu ve bunun sadece 1'i şehir, 245'i ise köydü, mahalı yönetenler Guba naipine bağlıydı (O Vnutrennem...: 36-47).

Binbaşı Averyan Serebrov'un *Dağıstan'ın Tarihi Etnografik Tasviri*'ne göre 1796 yılında Derbent şehrinde 2180 avlu, 21 köyden oluşan Derbent Eyaleti'nin mahallarında ise 1050 avlu vardı, "ahalisinin çoğunluğu Sünnü mezhebine aitti, Kumukça, yani bozulmuş Türkistan dilinde konuşuyorlardı" (Serebrov, 1796, ç. II: 40 arka).

Serebrov Bakü şehrinde 620 avlunun, bölgelerinde ise Mastaga da dahil 34 köyde 1200 evin bulunduğunu, ahalisinin çoğunluğunun Ali tarikatine (Şii) ait olduğunu yazmaktadır (Serebrov, 1796, ç. II: 42).

A. Serebrov 1796 yılında Şeki Hanlığı'nın Kör Mehemed Hasan Han tarafından yönetildiğini, Şeki şehrinde 4700 evin, bölgelerindeki 260 köyde 15.300 evin bulunduğunu, ahalisinin çoğunluğunun Müslüman, sadece 62 köyün Hıristiyan Ermenilere ait olduğunu yazmaktadır. Şehir nüfusu Sünnü mezhebinden olup gelenekleri Derbent ve Guba halkıyla aynıydı, ipekçilik ve balıkçılıkla uğraşıyor, Kumuk (yani Türkçe) dilinde konuşuyorlardı (Serebrov, 1796, ç. II: 44). Dikkat etsek ki, Derbent'te yaşayan Azerbaycan Türkleri'nin adı birçok kaynaklarda Kumuk olarak geçer, o zaman Şeki nüfusunun da Azerbaycan Türklerinden oluştuğu denilebilir.

"Şirvan'ın Tasviri"¹⁴ adlanan arşiv belgesine göre, Şirvan'a Şamahı mülkü, Şamahı Han'ına bağlı olmayan Mustafa Bey'in mülkü, Avuz Başı'nın mülkü, Bakü mülkü, Guba mülkü, Guba'ya bağlı Salyan mahalı ve Cevad mülkü aitti. Cevad mülkü de iki han; Sefi han ve Mühammed han¹⁵ tarafından yönetilen iki mahalden oluşuyordu. "Şirvan'ın Tasviri"nin verdiği bilgiye göre 1796'da Şamahı şehrinde İranlılar (bazı kaynaklarda, bir çok durumda Rus belgelerinde Azerbaycan Türkleri İranlılar şeklinde kayda geçmiştir) ve az sayıda Ermeniler yaşıyordu. İranlıların (Azerbaycan Türklerinin) sayısı yaklaşık 710 ev, Ermenilerin sayısıysa yaklaşık 70 evdi. Şamahı şehrinin çevresindeki aullarda (çadırlardan oluşan yerleşim) yaşayan Terekeme, yani sığırçılıkla uğraşan yaylak ve kışlak hayat tarzı sürdüren 840 aile vardı. Şamahı Hanlığı'nın 38 köyünde yaklaşık 2700 ev Azerbaycan Türkü, 6 Ermeni köyündeyse yaklaşık 230 ev Ermeni yaşamaktaydı. Mustafa beyin mülkünün merkezi Moçagi köyüydü, burada İranlıların 23 avlusu vardı, 12 İranlı (Azerbaycan Türkü) köyünde yaklaşık 159 ev, 3 Ermeni köyünde yaklaşık 60 ev vardı. Avuz Başı mülkünün merkezi Bashanı denilen yerd, burada İranlıların (Azerbaycan Türklerinin) 125 avlusu, 24 köyde 400 evi, Ermenilerinse 6 köyde 180 evi vardı. Bakü şehrinde yaklaşık 580 ev İranlı, yani Azerbaycan Türkü, yaklaşık 40 ev Ermeni, Maštağa adlanan yerdeyse yaklaşık 350 ev İranlı, 34 köyde ise yaklaşık 850 ev vardı. Derbent Hanı'na bağlı olan Salyan'ı Sultan Kubad yönetiyordu, şehirde İranlılara (Azerbaycan Türklerine) ait evlerin sayısı 220'di, 27 köydeyse 1400 eve ulaşıyordu. Kür nehrinin sol tarafındaki Muhammed Han'ın mülkündeki 3 köyde 630 ev Azerbaycan Türkü, onun yakınlığında ise Sefi Han'ın mülkünde sayısı 470 ailiye ulaşan Terekeme Azerbaycan Türkleri'nin aulları yerleşiyordu. Bütün bu mülklerde yaşayan İranlılar (Azerbaycan Türkleri) Mühammed dininin Ömer tarikatinden, Ermeniler ise Hıristiyanlıklar (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18474, ç. I: 31-42 arka).

Dağıstan İrani'nin Kuzey ve Güney Kısmının Kısa Tarihi Tasviri'nde Şamahı Hanlığı'nın ahalisinin çoğunluğunun Ali tarikatine, ancak burada Terekeme (yaylak, kışlak) yaşam tarzı sürdüren olan Hoşçobanı Eli'nin Sünnü mezhebine ait olduğu belirtilmektedir. Az sayıda ahali diğer eyalet ağızlarından farklı Türkistança (Türkçe) konuşuyorlar, bazıları Farsça bilselerde, tam olarak dile hakim değiller, nüfusu çok

¹⁴ İvan Drenyakin tarafından bu toprakların haritası çizilerken hazırlanmıştır.

¹⁵ Belgede Mamet şeklinde yazılmıştır.

çalışkan, cesur ve savaşçı ruha saptırlar, daha çok savaşa yöneliklerdir. Mühammedhasan Han tarafından yönetilen Şeki Hanlığı'nda ahali Sünnü mezhebine aitti (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18486: 67, 71).

Tablo 1.

Dağıstan'ın Tarihi Etnografik Tasviri'ne göre Güney Kafkasya'nın Türk ve Müslüman ahalisi

<i>Güney Kafkasya'da Guba Hanı'na ait</i>	<i>Avlu</i>	<i>kişi</i>
Derbent şehri ve tüm Guba Eyaleti'nde	10.650	31.950
Salyan mahalı'nda	1.620	4.860
<i>toplam</i>	<i>12.270</i>	<i>36.810</i>
<i>Şirvan'da</i>	<i>avlu</i>	<i>kişi</i>
Şamahı Hanı'na ait	4.550	13.650
Mustafa Bey'e ait	233	699
Avuz Başı	705	2.115
Bakı Hanı'na ait	1.820	5.460
Mühammed Bey Rudbarlı ve Sefi Han Muğanlı'ya ait	1.100	3.300
<i>toplam</i>	<i>8.408</i>	<i>25.224</i>
<i>Şeki Hanlığı'nda</i>	<i>avlu</i>	<i>kişi</i>
Şeki şehri ve Eyaletlerinde	20.000	60.000
<i>Genel olarak</i>	<i>40.678</i>	<i>122.034</i>

Kaynak: RGVIA (Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno İstorişeskiy Arhiv), f. 846, op. 16, d. 18474, ç. I-II.

P. G. Butkov 1798 yılında hazırladığı *Guba ve Derbent Mülklerine ait Bilgiler'e* göre şehirden başka 15 köy de dahil Derbent mülklerinde 9.300 kişi, şehir ve 266 köy de dahil Guba mülklerinde 23.147 kişi, aynı zamanda Dağıstan hakimlerinin gelir elde ettikleri köyler yerleşen Salyan'da 30'a kadar köy, 5.000 kişi; hanlardan – şehir ve 36 köye kadar, 9.000 kişi, Şamahı'da şehir ve 30'a kadar köy olmakla, Terekeme (Elat) halk hariç, genellikle 30.000 kişi; Şeki'de şehir ve 70'dek köy olmakla 6.000 kişi yaşıyordu (Butkov, 1798: 70-81).

Rusya arşiv belgelerinin incelenmesi XVIII. Yüzyılın II. yarısında Güney Kafkasya'da Türk ve Müslüman nüfusun çoğunluğu oluşturduğu sonucuna varılmasını sağlamaktadır.

XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'nın Türk ve Müslüman ahalisi

1804 yılında Aleksandr Ahverdov¹⁶ hazırladığı *Dağıstan'ın Tasviri'nde* askerî görevde olduğu (1780-1803) bölgelerde gördüklerini kaleme almış, Hazarsahili bölgeler, burada yaşayan halklar, Derbent, Guba, Bakü, Şamahı şehirlerinin nüfusu, gelirleri, meşguliyeti, silahlı kuvvetleri hakkında bilgi vermiştir. Ahverdov'a göre 1804 yılında Derbent şehrinde 2 binden fazla ev vardı, nüfus sayısı 10 binden fazlaydı, bunların da 3 binden fazlasını erkekler oluşturmaktaydı, yaşlı (ihtiyar) ve çocuklarla birlikte kadınların sayısı 6 bini aşındı. Arşiv belgesine göre Sultan Ahmed Hana bağlı 100 köy, Derbent şehrinde 4 esas giriş kapısı vardı; Han Kapı, Bayat Kapı, Orta Kapı ve Yeni Kapı. Buranın ahalisi çiftçilikle ve safran ekimi ile uğraşiyor, az sayıda da üzüm bağları vardı, bundan başka ipekçilikle de uğraşıyorlardı. Şehir nüfusunun çoğunluğu ticaret ile uğraşıyordu, Guba şehri 500 kişiye kadar silahlı kuvvetler verebiliyordu. Guba Hanı Şeyhali Han'ın babası Fetali Han'ın hükümranlıği yıllarında Guba şehri 400'e kadar küçük köylere sahipti ve Derbent'den Guba'ya kadar hana mahsus topraklardan 15 binden fazla silahlı kuvvet toplamak mümkündü. Ama Şeyhali hanın yönetimi yıllarında Guba şehri ve ona bağlı köyler çok harap edildiği için sadece süvari ve yaya olarak 5 bin silahlı kuvvet toplamak imkanı vardı. Guba ile Bakü şehrinin sınırını Sugayıttı (su döndü) nehri teşkil etmekteydi. Hazar denizinin kıyısında yerleşen Bakü şehri 3 taraftan üçkat kale surları, deniz taraftan ise bir kat surlar ile çevrelenmişti. Ahverdov'a göre şehrin yöneticisi Hüseyingulu handı, burada 500'ü aşkın avlu vardır, nüfusu 1500'e kadar silahlı kuvvet oluştura biliyordu, şehrin çevresinde yerleşen 25'e kadar küçük köylerin ahalisi de en fazla 2 bin silahlı kuvvet oluştura bilmekteydi. Ahverdov Bakü'den 150 verst mesafede yerleşen Şamahı Hanlığı'nın Mustafa Han tarafından yönetildiğini, şehrin, ister Eski, isterse de Yeni olsun çok da dikkatçekiçi olmadığını, hanlık nüfusunun çoğunluğunun Terekeme olduğunu, 500'e kadar en iyi savaşçı vere bilen boyun Hançobanı olduğunu yazmaktadır. Şamahı Hanı ihtiyac olduğunda 4 bine kadar silahlı kuvvet toplaya bilmekteydi, tüm Terekemeler ve köyde yaşayanların uğraşısı çiftçilik ve barama (ipek) becermekti (Ahverdov, 1804: 1-22).

Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi'nde bulunan belgeye göre 1804 yılında Sultan Ahmet Han'ın yönelttiği ilusu Sultanlığı'nda 4 bin aile, her iki cinsten 24 bin kişi yaşıyordu (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18494: 1).

Bakü köylerinde Ermeniler yaşamıyorlardı. 1810 yılında general leytenant (birinci ferik) Repin'in hazırladığı listeye bilgiye göre Bakü'de evlerin sayısı 931, köylerde ise 2314'dü. Bakü Hanlığı'nda toplam olarak 7622 (şehirde 2235, köylerde 5387) erkek, genel olarak ise 15244 (erkek ve kadın) kişi yaşıyordu (ARDTA, F.24, op. 1, 1810-1813, d.21: 109-116; İsgenderova, 1999: 19). Diğer arşiv belgesini hazırlayan Aleksandr Tormasova göre, 1811 yılında Derbent kalesi ve çevresinde 790 aile, her iki cinsten 4740 kişi vardı (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18494: 1). 1816 yılında Bakü Hanlığı'nda evlerin sayısı 3862'ye (20 bin kişi) ulaşıyordu (ARDTA, F.24, op. 1, 1816, d.51: 5-72 ob.; İsgenderova, 1999: 19). F. N. Rtişşev'e göre, 1813 yılında Guba Kalesi'nde 349 avlu vardı ve burada 1044 erkek yaşıyordu (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 18479: 9):

¹⁶ Aleksandr İsayeviç Ahverdov 1762'de karargah subayı (ştab ofiser) ailesinde doğulmuştur. Askerî hizmete 1774'de Mozdok sahra batalyonunda (tabur) başlamış, 1779'da subay rütbesine terfi edilmiş, 1781-1785 yıllarında Kuban'daki ve 1795-1796 yıllarında Dağıstan'daki askeri harekatlara katılmış, 1799'dan itibaren polkovnik (miralay), 1801-1804 yıllarında Kizlyar Kalesi'nin ve Kizlyar garnizon alayının komutanı olmuştur. O üç defa; 1783, 1795-1796 ve 1803 yılında Dağıstan'da bulunmuş: Dağıstan hakimleri ve hanları ile, özellikle de Usmi Ali Bey, Şamahı Hanı Mustafa Han ve Derbent Hanı (aynı zamanda Guba hanı) Şeyxali Hanla görüş ve müzakerelerde farklı görevler yapmıştır. Birkaç dilde; Rusça ve Gürcüce yazmış ve okumuş, aynı zamanda Ermeni, Tatar (her halde Azerbaycan Türkçesi) ve Türkçeyi bilmıştır. Rusya Federasyonu Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi'nde Dağıstan'a ait iki elyazması bulunmaktadır.

Tablo 2.

F.Rtişsev'e Göre 1813 Yılında Guba Kalesi'nin Nüfusu

Guba Kalesi'nin nüfusu	Avluların sayısı	Erkeklerin sayısı (kişi olarak)
Beyler	29 (%8,3)	87 (%8,3)
Ahundlar	7 (%2)	29 (%2,8)
Mollalar	6 (%1,7)	21 (%2)
Seyidler	19 (%5,4)	72 (%6,9)
Yüzbaşılar	3 (%0,9)	13 (%1,2)
Sakinler	285 (%81,7)	823 (%78,8)
Toplam	349	1044

Kaynak: RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18479, l. 9.

Ptişsev'e göre çevresi ile birlikte Bakü Kalesi'nde 1.892 kişi, 37 köyde ise 4.602 kişi, genel olarak 6.494 kişi yaşıyordu (RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18479: 9).

1825 yılında Miralay Kosebu, tertiplemediği *Car Mülkleri Hakkında İstatistikî Bilgiler* (Statistişeskiye Svedeniya..., 1825: 1-11 arka) eserinde özellikle Car-Balaken Cemaatlığı'nın¹⁷ nüfusunun Müslüman olduklarının altını çizmektedir. O, *Car topraklarında yerli Müslümanlar nüfusun 2/3 kısmını oluşturur ve Tatarca, yani Azerbaycan Türkçesi'nde konuşuyorlardı*, şeklinde yazıyor (Statistişeskiye Svedeniya..., 1825: 5 arka). Arşiv belgelerine göre, Car topraklarında yaşayan İngilizler eskiden Hıristiyanlar ve daha sonra İslam'ı kabul etmişlerdi. Miralay Kosebu¹⁸, İngilizlerin¹⁹ ovalık köylerde yaşadığını ve bu köylerin arasında Tatar dilinde konuşan 17 köyün olduğunu yazmaktadır (Statistişeskiye Svedeniya..., 1825: 5-5 arka).

Kosebu İllusu Sultanlığı'nda 39 köyün (Statistişeskiye Svedeniya..., 1825: 11) sakinlerinin hepsinin Müslüman olduğunu belirtmiştir. *Borçalı Distansiyası'nın İstatistikî Tasvirine göre* (Statistişeskiye Opisanıye Borçalinskoy..., d. 18506), 19 köyden oluşan Borçalı bölgesinin nüfusu toplam 2 bin aile kadardı. *Şemşedil ve Gazah Distansiyası'nın İstatistikî Tasvirinde* (Statistişeskiye Opisanıya Şamşadilskoy i Kazahskoy...: 1-5) Miralay Kosebu Şemşedil Tatarlarını iki tarikata; Ömer ve Ali tarikatlarına ayırır, Şemşedil distansiyasına 21

¹⁷ Tarihî Car - Balaken Cemaatlığı şimdi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuzey batı topraklarını kapsıyor.

¹⁸ Bu eseri hazırlayarken Miralay rütbesinde olan Mavriki Yestavyeviç Kosebu, (*Moritz von Kotzebue*, 30 Nisan 1789'da Estland Eyaleti Kiykla köyü - 1861, Varşova) Alman yazar August von Kotzebue'nin oğludur. Hala Kadet Birliği'nde iken sonralar ünlü Rus deniz seyyahı olarak tanınan kardeşi kadet Otto Kotzebue ile birlikte, Kruzenshtern'in komutası altında 1803-1806 yıllarında "Umut" fırkateyninde dünya gezisinde yer aldı, sonra askerlik hizmetine girdi, 1812 Vatan Savaşı'na katıldı, Fransızlar tarafından esir alındı, 1814'te serbest bırakıldı. 1816'da, A.P. Yermolov'un İran sefaretinde o da bulundu, 1818'den itibaren Gürcistan'da görev yaptı, 1822'den itibaren Hususi Kafkas Kolordusu'nun ober kvartirmeysteri (levazım subayı), 1826'da İran'a askeri yürüyüşlere katıldı, daha sonra askerlik hizmetine devam etti, Birinci Ferik rütbesine yükseldi, Senatör olarak hizmetini tamamladı. Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi'nde bulunan Güney Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinin istatistiksel tanımlarının ve "1826'da İranlıların Gürcistan İşgalinin Tasviri" adlı eserin yazarıdır.

¹⁹ İngilizler bir çok kaynaklarda belirtildiği gibi hiç de Gürcüden dönme bir aşiret değil, Azerbaycan'ın eski Alban soyuna bağlı bağımsız topluluk (gel, gelou) olmuştur (*Şimal - Garbi...*, 2011: 108).

Tatar köyünü dahil edir, Tatar köyü Ayrım'ın (bu köy Şemşedil distansiyasına (bölgesine) aitti) nüfusunun Yelizavetpol²⁰ civarından gelerek buraya yerleştiğini yazır (Statistiçeskoye Opisanıye Şamşadilskoy...: 1-1 arka).

Tablo 3.

Şemşedil Distansiyası'nın Tatar köyleri

Adı	Avluların sayısı	Say içeriği, kişi			kişi/ 1 avlu
		erkek	kadın	toplam	
Tatlı	104	303	358	661	6
Gökcalı	209	901	750	1651	8
Bayazetli	15	54	49	103	7
Emirli	580	2820	2718	5538	10
Oksüzlü	64	244	213	457	7
Alibeyli	34	130	136	266	8
Kuşçu	71	267	260	527	7
Kirihli	70	267	223	490	7
Dugarlı	54	174	137	311	6
Çukurlu	31	118	95	213	7
Koylargari	48	199	186	385	8
İbrahim Hacı	24	58	85	143	6
Talahli	10	39	32	71	7
Hosadar	8	45	26	71	9
Aşağı Ayıplı	102	293	213	506	5
Morul	66	206	189	395	6
Tatarlı	32	109	85	194	6
Ermaşlı	29	113	104	217	7
Yukarı Ayıplı	98	348	298	646	7
Halainallı	133	358	219	577	4
Ayrım	90	348	348	696	8
<i>toplam</i>	<i>1872</i>	<i>7394</i>	<i>6724</i>	<i>14118</i>	<i>8</i>

Kaynak: Statistiçeskiya Opisanıya Şamşadilskoy i Kazahskoy Distantsii (sostavil Kotsebu), RVGİA, f.846, op. 16, d. 18506, l. 1-1 ob.

Tablo 3'den görüldüğü gibi, Şemşedil Distansiyası'nda Tatarlara ait 1872 avlu vardı, burada yaşayan 14118 (77,6 %) Tatarın, 7394'ü erkek, 6724'ü ise kadındı.

²⁰ Eski Gence Hanlığı

Tablo 4 .

Gazah Distansiyası'nın Tatar Köyleri

Adı	sayı			Adı	sayı		
	Avlu	lar	kişi		Avlu	lar	kişi
1.Kulp	73	571	8	38. Guniyan	40	193	5
2.Kapaça	118	877	7	39. Kuşçu Ayrım	26	197	8
3.Melikli	11	61	6	40.Bağanis Ayrım	29	172	6
4. Barana	26	223	9	41.Salahlı	595	3761	6
5.Kurumeli veya Dostulu	37	314	8	42. Gazahlı	30	162	5
6.Kotkend	116	706	6	43. Gazahbeyli	47	253	5
7.Koşkotan	43	348	8	44.Peykanlı	13	68	5
8. Banagis	14	141	10	45.Pirili	74	376	5
9. Erm. Eskipara veya Voskepar	24	163	7	46. Halfeli	68	399	6
10.Pipisi	7	62	9	47.Poylu	159	982	6
11.Melikend	18	111	6	48.Karalar	130	782	6
12.Kaiçkent veya Segikegets	59	457	8	49. Gırağkesemen	497	3075	6
13.Karadaş veya Sevkar	119	1046	9	50. Hilhana	65	286	4
14. Ağasu veya Ağaçurı	80	731	9	51. Duzkışlak	24	167	7
15. Agdan	48	316	7	52. Kolagir	25	192	8
16.Lelekent veya Aşigukes	25	202	8	53. Karagsanlı	26	149	6
17. Uzuntala	64	412	6	54. Daşmamedli	9	45	5
18. Revazlu veya	3	26	9	55. Kosalar	59	377	6

İravas							
19. Haştara veya Sagratluk	23	174	8	56.Hüseynbeyli	51	329	6
20. Talakent	12	91	8	57.Caneli	17	91	5
21. Karvansaray veya İstibulag	51	389	8	58. Dağkesemen	132	766	6
22. Şehili	523	3170	6	59. Fahrli	11	67	6
23. Aslanbeyli	52	327	6	60. Karapapak	32	177	6
24.Kaymakli	82	572	7	61. Ağköynek	36	244	7
25. Kemerli	82	572	7	62.Hanuhlar	168	932	6
26.Duvağ Ayrım	33	222	7	63. Ceferli	52	186	4
27.Daşsalahlı	146	850	6	64. Çakmakli	17	81	5
28. Ürkmezli	35	212	6	65. Barhudarlı	22	98	4
29. Demirçiler	77	455	6	66. Sofulu	24	149	6
30.Alpaut	52	269	5	67. Mirzahanlu	76	408	5
31.Abasbeyli	16	73	5	68. Ömer Ağalı	31	186	6
32.Tagarbeyli	8	40	5	69.Eskipara tatar.	71	383	5
33.Karakoyunlu	101	631	6	70. Sarvallı	100	600	6
34.Kizilhacılı	40	205	5	71. Karanlıkdere	20	141	7
35. Ferehli	25	153	6	72.Çarhag	24	143	6
36. Mazakli	12	98	8	73.Delijan	63	354	6
37. Hayrumlu	22	89	4	74. Pogos Kişis	42	298	7
<i>Toplam</i>					5182	32628	6,3

Kaynak: Statistiçeskiya Opisanıya Şamşadilskoy i Kazahskoy Distantsii (sostavil Kotsebu), RGVİA, f.846, op. 16, d. 18506, l. 3-5.

Tablo 4.den görüldüğü gibi Gazah Distansiyası'nda 1826 yılında 5182 avluda 32.628 kişi yaşıyordu (Statistiçeskoye Opisanıye Kazahskoy...: 3-5). Diğer bir kaynağın verdiği bilgiler de bu belgeye yakındır; tüm Gazah Distansiyası'nda 5152 evde 33.187 kişi. Ama bu kaynak Gazah Distansiyası'nın ahalisinin gender ve dînî içeriğini de belirtmiş olur; toplam 24.696 Tatar (erkek ve kadın %74,4), 8491 Hıristiyan (erkek ve kadın,

%25,6). Bunların arasında silah taşıyanlar 5 bindir (Kavkaskiy sbornik, 1901: 60). Her iki kaynak üzere Gazah Distansiyası'nda ahalinin sayısına ait veriler arasındaki fark % 1,7 orandadır.

Silahlı adamlar tüm nüfusun %15,1 oluştururdu. Eğer kadınlar (\approx %50), azyaşlı çocukları ve ihtiyarları (\approx 30 %) göz önünde bulundursak o zaman silahlı adamların yetişkin erkek ahalinin çoğunluğunu oluşturduğu belli olur. Kosebu 20 yıl önce tüm Gazah Distansiyası ahalisinin orayı terkettiğini, ama bir süre sonra avfedildiklerini ve kendi topraklarına geri döndüklerini yazıyor (Statistiçeskoye Opisaniye Kazahskoy...: 2 arka).

Böylece, XIX. Yüzyılın başlarında Şemşedil ve Gazah distansiyalarının ahalisinin etnik yapısının 67'den %75'e kadarını tatarların, çağdaş terimle Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu kanaatine varabiliriz. Bir arşiv belgesinde XIX. Yüzyılın başlarında Lenkeran Hanlığı'nda 34235 nüfusun yaşadığı belirtiliyor (AMEA Tİ EA: 1795 (1): 134-135.).

Önce vermiş olduğumuz arşiv belgesinin 1811 yılına ait verdiği bilgileri 1831 yılı "*Derbent Şehri'nin Kameral Tasviri*"yle kıyaslırsak, o zaman Derbent şehrinde 1.352 aile Tatar, yani Azerbaycan Türkü yaşıyordu, yani Azerbaycan Türkleri 790 aileden (RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18494: 1) 1.352 aileye yükselmişti. Burada yaşayan 66 bey ailesinden 64'ü Azerbaycan Türküydü. Derbent kalesi ve çevresinde 131 aile Tatar, şehre ait Sabnova köyünde 34 aile Tatar yaşamaktaydı (Kameralnoye Opisaniye..., 1831: 1-156, 201-219, 183 arka - 200 arka).

XIX. Yüzyılın başlarındaki nüfus sayısı ile aynı yüzyılın ikinci yarısındaki nüfus verilerini kıyaslamak için Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi'ndeki İmparator Rus Coğrafya Derneği'nin Kafkasya Şubesi yöneticisi Y.Kondratenko tarafından düzenlenmiş, Kars da olmak üzere Güney Kafkasya'nın guberniya ve vilayetlerinin etnografik haritaları çok önemlidir. Tarafımızdan araştırılan ve 9 haritadan oluşan bu belge XIX. Yüzyılın 80-90'lı yıllarında Kars'ı da kapsamakla Güney Kafkasya'da yaşayan halkların etnik içeriği ve nüfusuna ait bilgiler veriyor. Bu haritalara göre Güney Kafkasya'da 730.860 erkek ve 575.446 kadın olmakla, genel olarak 1306.306 Türk yaşıyordu ki, bunun da 1139.659'unu Azerbaycan Türkleri, 70.226'sını Türkler, 8.893'ünü Türkmenler, 24.134'ünü Karakalpaklar, 2.556'sını Nogaylar, 60.838'ini Kumuklar oluşturmaktaydı (Karta..., RGVİA, f. 414, op. 1, d. 307).

1828 yılı Türkmençay ve 1829 yılı Edirne antlaşmalarına göre İran ve Türkiye'de yaşayan Ermenilerin toplu tehciri yapılarak İrevan, Nahçıvan, Karabağ hanlıklarına yerleştirmesi, burada Türk ve Müslüman nüfusun azalmasına, Hıristiyanlarının sayının artırılmasına neden olmuştu. Şöyle ki, 1826 yılında İrevan Hanlığı'nda Azerbaycan Türkleri %76, Ermenilerse %24 ve Nahçıvan Hanlığı'nda Azerbaycan Türkleri %76,8, Ermenilerse %23,2'ydise, artık XIX. Yüzyılın 30'lu yıllarında Rusların tehcir politikası sonucu "Ermeni Vilayeti"nde Azerbaycan Türkleri %49,1, Ermenilerse %50,1, aynı yüzyılın sonundaysa İrevan sancağında Azerbaycan Türkleri azalarak %37,5, Ermenilerse çoğalarak %56 olmuşlardı (Memmedova, 2017: 39).

SONUÇ

Böylece, Rus arşiv belgelerinin verileri, XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'daki Türk ve Müslüman nüfusun çoğulu oluşturduğu inkar edilemez belgelerle kanıtlanmaktadır. Bu dönemde Azerbaycan'da var olan hanlıkların bağımsız dış politika uyguladıkları, Kartli ve Kaheti Çarlığı'nın Rusya'ya ilhakı ve Azerbaycan hanlıklarının işgalinden sonra Rusya İmparatorluğu, Ermeniler, Ruslar ve Almanların Güney Kafkasya'ya göç ettirilmesinin sonucu olarak XIX. Yüzyılın başlarına oranla aynı yüzyılın sonlarında, Güney Kafkasya'daki Hıristiyan nüfus yapay olarak artmıştır. XIX. Yüzyılın başlarına göre yüzyılın sonlarında Rusya İmparatorluğu'nun Hıristiyanlaştırma politikası sonucu Güney Kafkasya'da Hıristiyan nüfusun yapay olarak çoğalmasına rağmen, XIX. Yüzyılın sonlarında Güney Kafkasya'da yine de Müslümanlar, özellikle de Türk halkları çoğulu oluşturmaktaydı.

KAYNAKLAR**Arşiv Vesikaları ve Resmî Belgeler**

- Ahverdov, A. (1804). "Opisaniye Dagestana", *RGADA (Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov)*, f. Yermolovih, d. 319, ll.1-22.
- AMEA Tİ EA (Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası A.A. Bakıhanov adına Tarih İnstitutunun Elmi Arşivi), inv. 1795 (1), iş 43.
- ARDTA (Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi). F.24, op. 1, 1810-1813, d.21.
- ARDTA, f. 24, op.1, 1816, d.51.
- AVPRİ (Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii). f. 77 (Snoşeniye Rossii s Persiey).
- AVPRİ, f. 77 (Snoşeniye Rossii s Persiey), op.2, 1767-1774 gg., d. 17.
- AVPRİ, f. 77 (Snoşeniye Rossii s Persiey), op. 7, d. 158.
- AVPRİ, f. 77 (Snoşeniye Rossii s Persiey), op. 7, d. 159.
- Butkov, P. (1796). "Vıdejki İz Proyekta Otçeta o Persidkoy Ekspeditsii v Vide Pisem". *SPb, Filial Arhiva Rossiskoy Akademii Nauk (RAN)*, f.99, op.2, d. 41, l. 10-108.
- Butkov, P. (1798). "Svedeniya o Kubinskom i Derbentskom Vladeniyah". *Arhiv AN SSSR, Pyotra Grigoryeviça Butkova*, op.2, № 14, l. 70-81.
- Dogovori Rossii s Vostokom. Politiçeskiye i Torgoviye* (sbral i izdal T.Yuzefoviç). (1869), Sankt-Petersburg: Tipografiya O.İ.Baksta.
- Kameralnoye Opisaniye Goroda Derbenta*, Sostavlennoye v 1831 godu Kollejskim Registratorom Hotyanovskim. *GiAAR*, f. 24, op. 1, d. 362.
- Karta Paspredeleniye Vsego Naseleniye Zakavkazskogo Kraya po Narodnostyam, sostavlennoye Y.Kondratenko*. Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voенno İstoriçeskiy Arhiv (RGVİA), f. 414, op. 1, d. 307
- Kavkazskiy Kalendar na 1848 god.* (1847). Tiflis: Tipografiya kantselyarii Kavkazskogo namestnika.
- Kavkazskiy Sbornik.* (1901). T. 22. Tiflis: İzdavayemiy po ukazaniyu Yego İmperatorskogo Veliçestva Glavnokomanduyuşağo Kavkaskoyu Armieyu
- O Vnutrennom Ustroyenii Kubinskoy Provintsii.* AVPRİ, Snoşeniye Rossii s Persiey, f. 77, op. 7, d. 159.
- PSZPİ (Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii).* (1850). t. 42, ç.2: Sankt Petersburg: Peçatano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarim.
- RGADA (Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov), f. Yermolovih, d. 317.
- RGVİA (Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voyenno İstoriçeskiy Arhiv), f. 846, op. 16, d. 18474, ç.II.
- RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18486.
- RGVİA, f. 846, lis. 16, d 18494.
- Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemyon Kavkaza (SMOMPK)*, (1929). vip. 46, Mahaçkale: İzdaniye Upravleniya Kavkazskogo uçebnogo okruga.
- Serebrov, A. (1796). "İstoriiko-etnografiçeskoye Opisaniye Dagestana". *RGVİA*, f. 846, op. 16, d. 18474, ç.II.
- Simonoviç, F. (1796). "Opisaniye Yujnogo Dagestana". *RGVİA*, d. 846, op. 16, d. 18474, ç.I-II.
- Statistiçeskoye Opisaniye Borçalinskoy Distantsii* (sostavil Kotsebu), *RGVİA*, f.846, op. 16, d. 18506.

Statistiçeskiya Opisanıya Şamşadılıskoy i Kazahskoy Distantsii (sostavil Kotsebu), RGVİA, f.846, op. 16, d. 18506.

Statistiçeskiye Svedeniya o Çarskih Vladeniyah (sobranniye polkovnikom Kotsebu) 1825 g. RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18498.

SPb, filial Arhiva RAN, f.99, op.2, d. 41.

Araştırma Eserler

Gurko-Kryajin, V. (2003). "Kratkaya İstoriya Persii". *İstoriya İrana*. Kiyev-Moskova: Alternativa – Yevrolints, s.50-133.

İskenderova, M. (1999). *Bakinskoye Hanstvo*. Baku: Çaşıoğlu.

Junior, J. (2004). *Unudulmuş Kahramanlar* (Farsçadan tercüme Alibala Hacızade, Şahin Fazil), Bakü.

Memmedova, İ. (2011). *Rusya İle İnan Arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı)*, Aktaran Sebahattin Şimşir, İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık.

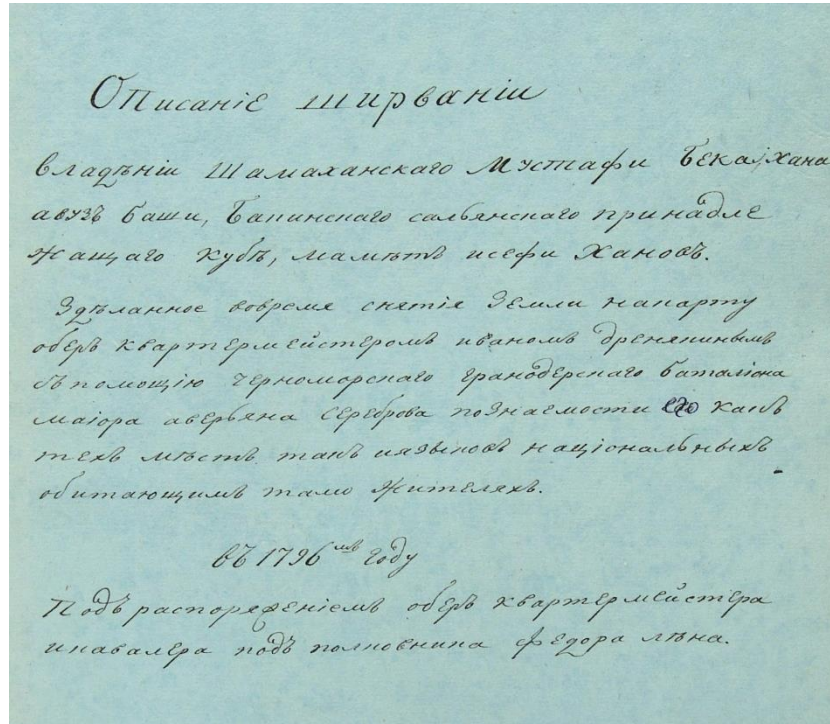
Memmedova, İ. (2015). "Rusya ve İnan'ın 19. Yüzyılın İlk Yarısındaki Kafkasya Politikaları" *Yeni Türkiye*, (81), Kafkaslar özel sayısı – XI, Ankara, Temmuz-Aralık: 551-562.

Memmedova, İ. (2017). *İrean Hanlığının Ahalisi*. Bakü: Azerbaycan Tarihçileri İctimai Birliyi.

Mustafazade, T. (2005). *Guba Hanlığı*. Bakü: Elm.

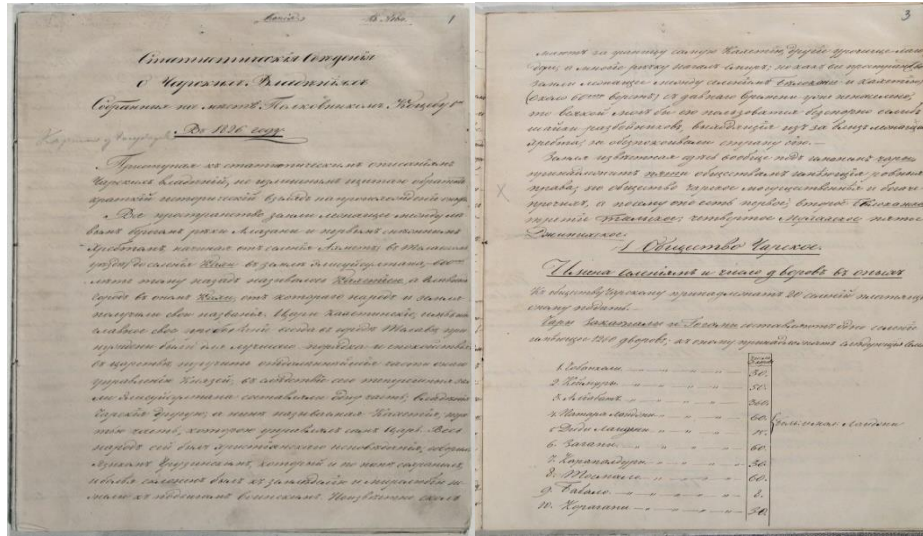
Şimal – Garbi Azerbaycan Tarihi (2011), Bakü: Şerg – Gerb.

EK 1. 1796 Yılında Şirvan'ın Tasviri'nin 31. Varak

Kaynak: RGVİA, f. 846, op. 16, d. 18474, ç.I, I. 31

EK. 2. Car Mülkleri Hakkında İstatistikî Bilgiler'in 1. ve 3. Varaklar

Kaynak: *Statistiçeckije Svedeniya o Çarskih Vladeniyah* (sobranniye Polkovnikom Kotsebu) 1825 g. RGVA, f. 846, op. 16, d. 18498, ll. 1, 3.